

Зарубіжна література

Вікторія Зарва

Доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української та зарубіжної літератури, директор Інституту філології Бердянського державного педагогічного університету. Захистила докторську дисертацію “Просвітницькі тенденції в російській та українській прозі 60 – 80-х рр. XIX ст.” (2006 р.).

ЖАНРОТВОРЧІ ОСОБЛИВОСТІ “ОБЛОМОВА” І.ГОНЧАРОВА ЯК РОМАНУ ВИХОВАННЯ

У статті простежуються жанрово-стильові особливості просвітницького роману виховання, пропонується аналіз “Обломова” І.Гончарова як жанрової форми роману виховання.

Ключові слова: роман виховання, інтерпретація, просвітницький герой, “природна людина”, просвітницька естетика, автобіографічність.

Victoria Zarva. Genrical features of I.Goncharov's novel “Oblomov” as a Bildungsroman
This article deals with the genre/stylistic features of the Bildungsroman exemplified by I.Goncharov's “Oblomov”, which we treat as a special form of the Bildungsroman genre.

Key words: Bildungsroman, interpretation, hero of the Enlightenment, “natural man”, aesthetics of the Enlightenment, autobiographical nature.

Твір “Обломов” (1859) І.Гончарова зараховують до жанру роману виховання. Дослідник М.Бахтін, до речі, назвав і перший роман письменника “Звичайна історія” (1847) майже чистим взірцем виховного роману в російській літературі з переважанням проблеми виховання особистості [1, 199]. С.Притолук [16, 11] помічає типологічну схожість роману “Обломов” І.Гончарова із дилогією про Вільгельма Мейстера Й.Гете. У традицію європейського роману виховання (“Еміль” і “Юлія, або Нова Елоїза” Ж.-Ж.Руссо) вписує Обломова О.Краснощокова, розглядаючи героя Іллюшу як “Анти-Еміля”. Спираючись на М.Бахтіна, дослідниця розглядає тему “руйнування ідилії в романі виховання” [10, 277-278, 342] тощо.

І.Гончаров, працюючи над романом “Обломов” понад десять років, у різні періоди життя по-різному інтерпретував основних героїв, змінював концепцію твору, зазначав різницю між першою частиною, яку радив не читати, та другою і третьою, де розповідав про стосунки Іллі Ілліча з Ольгою Ільїнською та Агафією Пшенициною. Сьогодні невідомо, яка з двох авторських редакцій (1862 і 1887 рр.) остаточно.

Письменник, переосмисливши первісний задум, драматизував образ російського патріархального дворянина Іллі Ілліча Обломова, який, маючи право вибору, так ним і не скористався. Подібно до трагічного шекспірівського Гамлета він постійно вирішував питання “Іти вперед чи залишитись?” [3, 145], що для нього було глибшим за гамлетівське. І.Гончаров у статті “Гамлет на російській сцені” писав, що “витончені натури, наділені вбивчим надлишком серця, невимлоимою логікою й чуйними нервами, більш або менш носять у собі частинки гамлетівської пристрасної, ніжної, глибокої і дражливої натури” [4, 57]. Таке широке розуміння образу Гамлета призвело до формування літературного типу “російського гамлетиста” (М.Чернишевський) – “інтелігента, що рефлексує, або розчарованого героя, вже

зниженого в суспільній думці в сорокові-п'ятдесяті роки (пор. "Гамлет Щигровського повіту" І.Тургенєва)" [9, 14].

У статті "Краще пізно, ніж ніколи" І.Гончаров сформулював завдання, яке ставив перед собою під час написання роману "Обломов" — намалювати "втілення сну, застою, нерухомого, мертвого життя — переповзання з дня в день — в одній особі та в її обстановці..." [5, 78].

З моменту появи в "Отечественных записках" роман "Обломов" при безперечному успіхові дістав суперечливі оцінки. Можна стверджувати проблемність рецепції твору. Якщо А.Григор'єв, М.Ахшарумов заперечували художнє значення роману і його новизну, то ліберальний критик О.Дружинін хвалив Обломова за панство й сибаритство, вважаючи обломовщину ідеалом тихого життя, патріархального раю. Д.Писарєв, навпаки, наголошував на суспільному злі цього явища, драматичність становища представників якого бачив у нерішучості вибору староросійського або європейського начал життя, у боротьбі цих начал у душі Обломова.

У річищі проблеми ролі дворянської інтелігенції в долі російського народу М.Добролюбов розглянув образ Обломова як тип "зайвих людей" (Онегін, Печорін, Бельтов, Рудін) із трансформованим значенням в нових умовах життя і як крок вперед у розвитку самосвідомості російського суспільства, розкрив соціальну суть обломовщини, джерела духовного рабства Обломова. Якщо названі герої були винятковими, людьми піднесених інтересів, високих духовних потреб, неабияких здібностей, що їх застосовували переважно до любовних переживань, однак заперечували дійсність, чим вирізнялись з-поміж інших представників вищого стану, то Обломов синтезував у собі деякі риси й особливості життєвого устрою "старосвітських поміщиків" М.Гоголя з їхнім примітивним рослинним життям і бездуховністю, перетворившись у прямому значенні на "зайву людину", що не заперечувала дійсності. На прикладі долі Обломова відбулось переосмислення поняття "зайва людина".

І.Гончаров позитивно сприйняв оцінку свого твору у статті "Що таке обломовщина?" М.Добролюбова, про що писав у листі до П.Анненкова від 20 травня 1859 р. ("...мені здається, про обломовщину, тобто про те, що воно таке, вже сказати після цього нічого не можна" [5, 323]) та до І.Ольховського: "Добролюбов написав у "Современнике" прекрасну статтю, де повно й широко розібрав обломовщину..." [5, 273].

І.Тургенєв, Л.Толстой оголосили Обломова "вічним образом", який відображає позачасові риси сучасної людини. Надалі критики наголошуватимуть або на соціальній домінанті (В.Мельник), або на моральній (В.Недзвецкий), крім того, накреслилась "навіть тенденція пошуку авторської субординації цих категорій" [13, 12]. Неоднозначні, протилежні оцінки образу Обломова від позитивної характеристики до негативної, від осуду до виправдання були надто прямолінійними. Цей персонаж як "один з архетипів російської культури" [8, 151] увібрав "елементарні властивості російської людини..." [5, 71], до того ж як позитивні, так і негативні. Для І.Гончарова кожен з основних героїв був ідеалом.

Дослідник Ю.Лощиц наголошує на автобіографічності головного героя Іллі Ілліча Обломова, зважаючи на "незвично високий ступінь прирощення до особистості письменника" і "високий ступінь сповідальності" гончаровського реалізму в романі [11, 77]. Однак інші, зокрема Є.Костюк, висловлюють сумнів щодо автобіографізму Обломова, вважаючи, що це "автобіографізм навиворіт", автобіографізм як мінус-прийом": "...при приголомшливій психологічній близькості автора й героя в житті першого було все, від чого відмовився другий, і навпаки..." [9, 10]. Треба враховувати, що сам І.Гончаров неодноразово стверджував, що може писати лише про пережите особисто, про необхідність урахування власного досвіду. Частково в "Обломові" відтворена атмосфера дитинства Івана Гончарова.

Російському письменнику були близькі основні положення педагогічного трактату Ж.-Ж.Руссо "Еміль, або Про виховання", зокрема теза про наявність у людини від природи позитивних здібностей, які викривлює суспільство. Ж.-Ж.Руссо з

його вчення про “природну людину” формував юнацькі ідеали головних героїв роману “Обломов”. У творі згадується Швейцарія, що в російській літературі становить символ моральних принципів французького мислителя.

В одному з листів І.Гончаров описував атмосферу свого часу з його обломовським вихованням, безліччю забобонів, загальним розбещенням понять і звичаїв, грубістю, яка “...криється у глибинах наших обломовок...” [5, 285]. Таке чесне зізнання допомагає уявити складність шляху морального розвитку І.Гончарова, націленого на спротив обломовським нормам життя.

Один із героїв роману Андрій Штольц стверджував: “Нормальне призначення людини — прожити чотири пори року, тобто чотири пори людського життя, без стрибків і донести посудину життя до останнього дня, не розіллявши жодної краплі даремно...” [3, 127]. Майже чотири десятиліття відтворив в “Обломові” І.Гончаров, змістивши хронологію викладу: дія роману розпочинається в 1843 р., коли Обломову було 32-33 роки, отже, народився герой близько 1810 р., потім автор повертається до 1819 р. — дитинства Іллюші (у “Сні Обломова” йому сім років), а завершується твір епілогом, що переносить читача на п’ять років уперед — у 1856 р. У романі охоплюється все життя героя, який народився й виховувався в романтичній атмосфері у власному селі Обломовка, потім переїхав до столиці, Петербурга, де продовжував жити як пан, звільнений від усяких турбот, і де помер у віці сорока одного року.

І.Гончаров змалював звичайну історію життя духовно розвиненого, ідеально налаштованого поміщика, аристократа Обломова, що вирізнявся багатьма позитивними рисами, мріяв про воскресіння, любов, благородну діяльність, але не був здатний “до руху, до життя, до багатолюддя й метушні” [3, 46], тому став байдужим і розгубленим під впливом життєвих труднощів. Письменник акцентував увагу на початковому етапі формування молодого дворянина, передаючи в дев’ятому розділі “Сон Обломова” картину дитинства Іллюші в Обломовці. З високою майстерністю зображуються паразитарні соціально-побутові обставини життя й поміщицько-кріпосницьке середовище, розкриваються умови формування та становлення світогляду й апатичного, нерішучого характеру Іллі Ілліча Обломова як гультьайського споглядача, не здатного до суспільної праці.

Автор використав фольклорний (билини, казки, народнопісенна поезія, демонологія) та біблійний матеріал. Повага до імені “Ілля” на Русі має глибокі корені, що сягають й билин, і православного образу Ілії-пророка, який замінив свого часу язичницького громовержця Перуна. Іменини героя Обломова святкують 2 серпня й пов’язують з іменем пророка Ілії Фесвіяннина, а також 11 жовтня й 1 січня — з іменем Іллі Муромця, Печерського. Зіставлення з билинним персонажем увиразнює наявність в Обломові потенційних можливостей і сил. Натяк на Іллю Муромця становить і той факт, що у тридцять три роки Обломов пробудився завдяки почуттям до Ольги Ільїнської, а саме стільки років пролежав на печі билинний герой.

У дитинстві няня розповідала Іллі казки, в яких дія відбувалася в чудовій країні з ріками меду й молока, в яких герої не працювали, а лише насолоджувались життям. Казку “Ємеля-дурачок” автор охарактеризував як “злу і в’їдливу сатиру на наших прадідів, а може, й на нас самих” [3, 90], але додав, що няня вела оповідь доброзичливо. Для малого Іллі уявне переплелось з реальним, а сам він жив без турбот і суму у фантастичному світі казкових героїв. Виховний результат слухання казок, образи героїв яких, до речі, амбівалентні, виявився таким, що в Обломова назавжди залишилося бажання лежати на печі, одягатися та їсти за рахунок доброї чарівниці. Усю роботу за Іллюшу виконували дворові, випереджаючи його бажання й не дозволяючи щось робити самому. Він навчився від старших командувати, а коли був невдоволений — застосовувати силу, передусім до Захарки. Жвавість дитини пригнічувалась, розвивалися панські звички, за якими Ілля мав нагоду постійно спостерігати в маєтку, де панував “ідеал спокою і бездіяльності” [3, 94].

Із мешканців Обломовки автор вирізнив батька Іллі старого Іллю Івановича Обломова, який не цікавився справами в маєтку, де панувало повне запустіння.

Норма життя, що полягала в інертності, відсутності думки, матеріальних потреб, бажання працювати, без будь-яких змін передавалася від покоління до покоління. Батьки, оберігаючи Іллюшу від надмірних занять науками, водночас розуміли необхідність і вигідність освіти та мріяли про його кар'єру губернатора, але вважали, що все має статися само собою, без особливих старань і зусиль. Ілля певної прихильності до наук не виявляв: до п'ятнадцяти років навчався в пансіоні, а потім завершив вивчення курсу наук у московському університеті. Відсиджуючи необхідні години, Обломов виконував завдання вчителів, але ні на йоту більше.

На відміну від просвітницького героя Обломов вважав навчання покаранням за гріхи й висловлював сумнів у його необхідності, у можливості практичного застосування набутих наукових знань. З віком Обломов читав книжки випадково й кидав їх недочитаними: “Неприродним і важким здавалося йому таке надмірне читання” [3, 47]. Він заперечує поширення знань серед народу, хоча пізніше Обломов проводитиме просвітницьку роботу, навчаючи грамоті Машу Пшеницину.

Протягом життя Ілля Ілліч отримував різні характеристики, зокрема вже після смерті Обломова Штольц дає йому таку: “А був не дурніший за інших, душа чиста і ясна, як скло; благородний, ніжний, і – пропав!” [3, 391]. Інший герой Волков називав Обломова “баловнем, сибаритом”, знайомий Пенкін – “диваком”, “невиправним, безтурботним ледарем” [3, 19]. Основні риси Обломова (пасивність, бездумність, апатія, безпечність) розкриваються в детальному портреті, де індивідуальні деталі накладаються одна на одну, на відміну від підходу Л.Толстого, що звертав увагу на одну-дві характеристики персонажа. Манера І.Гончарова полягає в безпристрасному, підкреслено об'єктивному описі людини через речі, що її оточують, через зображення побуту. І.Гончаров писав: “...вигляд кабінету... вражав цілковитою занедбаністю і неохайністю” [3, 4], – наголошуючи на байдужому ставленні Обломова до життя.

Опис речей, що оточують Іллю Ілліча, передбачає й застосування психологічного аналізу. Обломов долає низку випробувань, душевний стан його передається через внутрішні монологи, жести, міміку, повторення певної побутової деталі. Постійні супутники героя – халат, що мав в очах Обломова “силу-силенну неоціненних переваг” [3, 4], і домашні туфлі, що символізували його лінь, неохайність і небажання рухатися. Письменник порівняв халат зі слухняним рабом, але насправді його рабом був сам герой, який зізнавався, що за дванадцять років сонного життя він уподібнився старому халату через свою пасивну позицію.

Знайомі та друзі намагаються вивести Обломова з безтурботного стану самотності у світське життя, підтримати в ньому діяльне начало. Проте його не приваблюють кар'єризм, пусті розваги, якими захоплюються його знайомі, що багатьма рисами нагадують його самого: Ілля Ілліч називає їх “обломовцями”.

Обломов прагнув, щоб усе вирішувалося якимось непомітно й пізніше, радів, коли від нього не вимагали опору. Тільки зрідка герой поривався щось робити, відмовившись від лінощів. На початку твору повідомляється про бажання Обломова поліпшити стан господарювання у своєму маєтку. Утім, із іронічного опису розумової напруженої праці Обломова – творця й виконавця своїх ідей – дізнаємося про те, що обдумування цих заходів продовжується кілька років і відбувається тільки у мріях, до того ж поштовхом виступають листи старости про погані врожаї. Герой не може здійснити навіть свою мрію щодо упорядкування Обломовки, його лякає новина про можливість будівництва біля села великого шляху та ярмарку.

Наслідуючи теорію про “природну людину” Ж.-Ж.Руссо, І.Гончаров заперечував образом Обломова сучасну йому цивілізацію, що викривлювала природу й норми життя людини. Письменник розглядав проблему “природа – цивілізація”, спираючись на досвід просвітницької філософії у всій її складності, як зауважує В.Мельник, “не з політичного, а з соціально-морального погляду (“патріархальність – буржуазний прогрес”)” – як внутрішній конфлікт у самій людині, усвідомивши, що “природне” життя – “поняття соціально визначене, що в умовах “обломовщини” це життя перетворюється на свою протилежність і несе в собі початок морального виродження” [12, 94].

Герой боїться будь-яких змін у житті, міркуючи: “Іти вперед, — це означає враз скинути широкий халат не тільки з плечей, але й з душі, з розуму; разом з пилом і павутинням із стін змести павутиння з очей і стати видючим!” [3, 145]. Проте, розуміючи важливість змін у житті, герой водночас робить спробу подолати обломовщину як утілення безволля, боязні нового, нездатності до справ і погодитися на пропозицію Штольца поїхати за кордон. Однак для зміни способу життя необхідно було докласти певних зусиль, а герой виявився для цього неготовим. Бажання спокою, тиші перемагає. Обломовщина знову завадила йому.

“Уся ця обломовська система виховання зустріла сильну опозицію в системі Штольца”, — писав І.Гончаров. Однак “упертість і заскнілість обломовців...” [3, 108] завадили Штольцу, який не наполягав на провині Обломова за сплячку суспільства. Проте Обломов сам брав деяку відповідальність на себе. Добрий, правдивий, нечестолубний, він замислювався над суттю і призначенням людини, міркував про цінність особистості, про позитивні риси в кожній людині, однак його благородні наміри й думки швидко зникали. Обломов зберіг віру в дружбу, кохання, людську честь, добро, права жінки (які, однак, досить абстрактні). Маючи бездоганне сумління, але слабку волю, герой часто страждав від відчаю, плакав у безнадії за світлими ідеалами життя. В.Мельник зауважує, що “у критиці сучасної йому дійсності в Обломова відчутна не тільки правда “природної” людини, а й неправда соціальної “обломовщини” [12, 94].

Спостерігається суперечність між природними добрими нахилами Обломова й надбаними внаслідок згубного панського виховання. У душі героя воюють два начала: одне пов'язане з патріархальним життям в Обломовці, друге означає початок пошуку, нетерпіння, руху й походить від університетського життя, знайомих, Штольца, Ольги Ільїнської.

Перша частина роману завершується питанням, яке ж із двох начал — діяльне або інертне — перемаже в натурі Обломова. У другій частині герой переживає нове почуття, що змінює його звичний устрій, робить діяльним, пробуджує на певний час до повноцінного активного життя. Однак у листі до Ольги він зізнається, що недостойний її почуттів, і щиро критикує свої людські вади. Покаяння на папері приносить йому полегшення й радість. Обломов зраджує Ольгу Ільїнську, відмовившись від кохання, яке сприймається ним як важка повинність і своєрідна служба, несе йому нові хвилювання й турботи, побоювання, що Ольга його не любить. Усе закінчується поразкою й моральною загибеллю героя. Обломовщина виявляється сильнішою за кохання, що постає засобом морального випробування героїв. А.Нямцу та І.Тарангул наголошують: “Обломов трагічний *у всьому* і протягом *усього* життя, тому що його насамперед переслідувала та сама “обломовщина”, органічною частиною якої він був” [14, 61].

Утім, Обломов не залишається один: в образі бідної неосвіченої вдови-чиновниці Агаф'ї Матвіївни, що вирізнялась, як пише автор, “розумом серця”, він знаходить добру чарівницю — “ідеал того неосяжного, як океан, і непорушного спокою життя, картина якого невикорінно лягла на його душу в дитинстві, в батьковому домі” [3, 303]. Саме в її будинку відбувається поступове згасання й остаточне падіння Обломова. Спрошеність стосунків Обломова і Пшенициної І.Гончаров передав за допомогою порівнянь героїні зі спокійним і безсловесним конем: під час поцілунку Агаф'я Матвіївна стояла “прямо й нерухомо, як кінь, на якого надівають хомут” [3, 305]. Однак, бажаючи щастя Іллі Іллічу, Пшеницина здатна заради нього на самопожертву. В.Звизняцьковський наголошує на міфологічних мотивах, коли герой пригощається певним даром і коли його годує добра чарівниця, які мають “подвійне” походження — як фольклорне, так і біблійне [6, 5].

Звернення письменника до казкових і біблійних мотивів увиразнило бездіяльність Іллі Обломова, його перебування в ілюзорному світі казки. Так, уже у зрілому віці в атмосфері тиші та спокою будинку Пшенициної герой уві сні доходить висновку, що він досяг обітваної землі, щастя, про яке мовилось у казках. Сон, як і першого разу, перериває Штольца, але вивести Обломова з цього стану не вдається.

До І.Гончарова письменники, зображуючи духовні шукання інтелектуальних героїв, побіжно торкалась причин їх бездіяльного способу життя, а І.Гончаров назвав і всебічно змалював основну причину – панство Обломова, який сам засвідчує невміння й небажання працювати: “Я жодного разу не натягнув панчіх собі на ноги, відколи живу, слава богу! ...я вихований ніжно, що я ні холоду, ні голоду ніколи не терпів, нужди не знав, хліба собі не заробляв і взагалі чорної роботи не робив” [3, 71]. Для героя праця – синонім нудьги. Деталь “Я жодного разу не натягнув панчіх собі на ноги” автор повторює декілька разів, доводячи до узагальнення, яке вкладає в уста Штольца, спочатку про невміння одягати панчохи, а потім про невміння жити.

Діалог Обломова зі слугою Захаром про “інших”, що змінюють місце проживання і своє життя, розкриває презирливе ставлення пана до простих людей, які для нього “голота окаянна, грубий, неосвічений чоловік...” [3, 71]. Однак І.Гончаров розкриває внутрішній світ Обломова після розмови з Захаром – пан самокритично й соромлячись сповідується, реально оцінюючи своє життя: “Йому сумно й боляче стало за свою нерозвиненість, припинення в зростанні моральних сил... А тим часом він хворобливо відчував, що в ньому закопана, немов у могилі, якась хороша, світла основа, яка, може, тепер уже вмерла... Якийсь таємний ворог поклав на нього важку руку на початку путі й далеко відкинув від прямого людського призначення...” [3, 75].

Андрієві Штольцу Обломов зізнається у своєму духовному згасанні й марнуванні на дрібниці свого розуму, що почалося з писання паперів у канцелярії, зі слухання світських пліток і пересудів, з переїздів, з надуманого кохання до Міни тощо. Як слушно помітив В.Звизняковський, “одержавши грозовий заряд при народженні, він далі не підтримував горіння, а тільки витрачав” [6, 4]. Дослідник звертає увагу на використання І.Гончаровим у творі важливої міфологеми вогню, що первісно пов’язується з іменем біблійного пророка. Дванадцять років, сповідається герой, у мені “було замкнене світло, яке шукало виходу, але тільки палило свою тюрму, не вирвалось на волю й погасло” [3, 143]. Обломов називає багато прізвищ знайомих, які так само проіснували в житті без вогню, потрясінь і конкретних справ: “...наше ім’я легион!” [3, 144]. Наслідком впливу кріпосницького середовища, “штучних” методів виховання, що притлумлювали все добре в дитині, стала зміна характеру Іллі Обломова: кмітливий і спритний хлопець з прекрасними природними здібностями (“...в натурі Обломова лежала чиста, світла й добра основа, перейнята глибокою симпатією до всього, що хороше і що тільки відкривалося й відгукувалося на поклик цього простого, нехитрого, завжди довірливого серця” [3, 128]), що ставив цікаві запитання, але одержував несподівані й безглузді відповіді, перетворився на лінтьюха, незграбу й дармоїда. Цей процес має соціальну основу: людина перетворюється на поміщика із притаманним йому способом життя.

Поняття просвітницької естетики центральні для етичної проблематики І.Гончарова, зокрема “спокій” і “пристрасть”, властиві й Ж.-Ж.Руссо. Просвітники, пов’язуючи спокій із тим, що надано людині природою, з безпосереднім почуттям, а пристрасті – з життям у суспільстві, порушували питання їх гармонійного синтезу, злиття “природного” й “суспільного” елементів. Традиційне твердження Ю.Лоциця про притаманну героєві філософію спокою. Однак те, що Обломов також сумнівається, страждає, внутрішньо бореться, заперечує цю тезу. Слушна думка Є.Костюка: “...у діяльності він тужить за спокоєм. У спокої – за діяльністю. У теперішньому часі роману – за ідилічним минулим в Обломові, “відкочучись” же до звичного “обломовського” образу життя після розриву з Ольгою – за майбутнім, що не відбулося” [9, 14]. Обломов зберігає людську гідність і спокій, відмовляючись від участі в галасливому й метушливому житті світського товариства.

Просвітники, зокрема Д.Дідро, Г.Лессінг, наголошували на виховному й агітаційному значенні творів літератури. Обломовський Ілля Ілліч, вважаючи літературу втіленням високих ідеалів, гуманних почуттів і розмірковуючи над питанням сучасного стану літератури, закидає, що митці, твори яких наповнені грубим сміхом і злістю, забувають про людину або не вміють її змалювати. Він запитує: “Де ж людяність?” [3, 20].

“Любіть її (пропашу людину. — В.З.), пам’ятайте в ній самого себе і поведіться з нею, як із собою...” [3, 21]. Не знаходячи гармонійної “норми життя”, Обломов ставить гіркі риторичні питання, “русоїстські” за своєю суттю: “І це життя!.. Де ж тут людина? На що вона роздрібнюється і розсипається?” [3, 15].

І.Гончаров показав неможливість в умовах тогочасного життя такого синтезу природного й соціального та наголосив на превалюванні й розвитку одного з названих начал. Джерела такого підходу письменника до порушених проблем треба шукати насамперед у просвітницькій естетиці.

Ідея “цілісної людини”, яка протиставлялась, за Ж.-Ж.Руссо (див. “Еміль”), “роздрібненій”, полягала насамперед у соціальній незалежності від суспільства й зосередженості на власному житті. Для Обломова поняття “цілісної людини”, маючи досить суперечливий характер, збігається з поняттям “гармонійної людини”. І.Гончаров показав, на думку В.Мельника, “викривлення принципу “цілісності” людини в уявленнях *поміщика* Обломова”, оскільки боротьба в ньому природного й соціального начал закінчується трагічно: “...незалежність виявилась ілюзорною, а “цілісність” і гармонія особистості — гармонією поміщицького рослинного життя”, герой так і не зміг “переступити через “соціальне” [12, 88]. Обломов відрізняється від асоціальної “природної людини” Ж.-Ж.Руссо тим, що наполягає на своїх правах поміщика, хоча в романі зберігається загальна теза французького мислителя й руссоїстська основа характеру Обломова. Однак варто зазначити, що до ідеї “цілісної людини” з її спрямованістю Обломова на своє життя в петербурзький період повертається первісне гуманне значення.

Подібно до М.Чернишевського, І.Гончаров вважав, що розвиток “цілісної людини” можливий на основі органічного злиття особистого й суспільного начал, хоча він інакше розумів зміст необхідної суспільної діяльності, що впливає з його поміркованих політичних поглядів ліберала.

Для з’ясування своєрідності натури героя літературознавці насамперед звертались до назви твору, де семантика слова-прізвища визначає його долю й характер. Різні інтерпретації прізвища, як правило, загострюють негативну характеристику Обломова. Суперечки викликали звернення до етимології прізвища “Обломов”, яке тлумачилось по-різному (перелік тлумачень є у статті Л.Гейро [2, 535-538]). Спільною виявилася думка вчених про етимологему “уламок” (рос. “обломок”), хоча одразу постало питання, уламком чого виступає головний герой. В.Мельник звертається до смислу, який надав цьому слову Є.Баратинський у вірші “Передсуд! Він уламок...”, де “уламок” наслідуює “давню правду”, але невідомо, яку саме. До речі, Т.Орнатська помилково зауважує, що первісно цю паралель провела А.Жук у праці “Російська проза другої половини ХІХ ст.” (М., 1981) [15, 230]. Варто уточнити, що А.Жук на с. 45 посилається не на вірш Є.Баратинського, а на твір “Мій родовід” О.Пушкіна: “Родов дряхлеющих обломки (И по несчастью, не один), Бояр старинных я потомок...” Прийом збігу імені та по батькові — Ілля Ілліч Обломов — означає усталеність заведеного ладу життя, незмінність його від діда-прадіда.

Німецький літературознавець П.Тірген уже в назві статті “Обломов як людина-уламок” заперечує цілісність образу Обломова, стверджуючи, як і В.Мельник, втрату героєм духовності, гармонії, до того ж І.Гончаров, на його думку, показав згубність для особистості будь-якої крайності [18, 18-33]. З цим важко погодитись, оскільки герой, навіть втративши романтичні мрії молодості, залишався натурою цілісною й “саме через виняткову цілісність підходить до межі своєї загибелі” [15, 229-230], як слушно зауважує Т.Орнатська в замітці “Чи “уламок” Ілля Ілліч Обломов?” Звертаючись до семантики образу сну-“обломону” з російських казок, дослідниця вважає родовий маєток Обломовку (розділ “Сон Обломова”) царством, де всі були зачаровані сном, де панували турбота про їжу, страх перед змінами, також вона називає й інше значення слова “обломон” — “обломного сну, який немовби притиснув людину могильним каменем” [15, 230], що застосовується для характеристики Виборзької сторони Петербурга й нагадує героєві ідилічну Обломовку.

Сам І.Гончаров стосовно “Звичайної історії” наголошував: “Вона — в моїх книжках — перша галерея, що служить передпокоєм до наступних двох галерей або періодів російського життя, уже тісно пов’язані між собою, тобто до “Обломова” і “Прірви” або до “Сну” і “Пробудження”” [5, 111]. Звідси — “Сон” ототожнюється з назвою роману “Обломов”. Лейтмотив сну (“Це був якийсь всепоглинаючий, нічим не переможний сон, справжня подоба смерті” [3, 87]), у полоні якого в Обломовці перебувають пани, їхні кріпаки й навіть природа, смерті як непробудного сну, згасання пронизують увесь текст твору. Головний герой врешті-решт надає перевагу непорушному спокою, духовному сну, а не рухові. В.Недзвецький стверджує, резюмуючи відомі версії: “Натяк на людину, уламану (рос. человека обломанного. — В.З.) життям, а не тільки округлу (від давньослов’янського “обло”) і уламок (тобто представника архаїчного життєвого укладу), містить саме прізвище гончаровського героя” [13, 35]. Отже, ставлення автора до свого героя Обломова неоднозначне: душевність, щирість, простота, доброта виступають антитезою метушні, марнославству столичного чиновницького суспільства. Тенденція ідейного виправдання цієї частини характеру Обломова простежується у змалюванні “щасливого” майбутнього оновленої Обломовки.

Цікавий погляд дослідниці Н.Злигостевої, яка зараховує Обломова, як і гоголівського Манилова, до типу “дивних людей” у російській літературі, заперечуючи його належність до “зайвих людей” [7, 29-35]. Тип “дивних людей” має такі особливості: відсутність будь-яких цілей у житті, невдоволення іншими, бажання пристосуватися до дійсності, прагнення до слави, багатства, кар’єри, неприйняття тривоги й суєтності зовнішнього світу, нереалізація себе в повсякденному житті, зосередження на душевному існуванні й задоволення малим, примирення з власною долею, пошуки щастя й рівноваги всередині своєї особистості. “Іх душі наповнені тихим спокоєм” [7, 31], — слушно зазначає критик.

Обломов відповідає всім цим характеристикам. “Суспільно пасивний” герой “...зберігає людяність” [17, 395]. До нього тягнуться друзі та знайомі через цілісність і чесність його натури, через те, що “він зберіг у собі здатність прощати й любити, а це великий дар, який робить людину щасливою” [7, 32]. Утім, варто наголосити, що справжньої природи Обломова друзі збагнути не змогли. Так, часто Андрій Штольц приїжджав до Обломова не тільки щоб змінити його життя, а й відпочити душею, заспокоїтися, “і завжди відчував те заспокійливе почуття, яке відчуває людина, приходячи з розкішних залів у свій скромний дім...” [3, 128].

У романі йдеться і про виховання німця по батьковій лінії Андрія Штольця. Його вчителі, насамперед батьки, дали різні “знання і вміння”, що допомогли героєві стати діяльним і непримиреним. Батько сприяв практичному вихованню працюю, а мати розвивала у хлопцеві естетичні смаки. Основна цінність, яку пропагує автор, — це свобода й наполегливість у досягненні мети, постійні пошуки істини, межі між добром і злом. “Ідеали” Штольця, узяті з уроків батьків, роблять його нездатним покохати по-справжньому, оскільки він любить тільки недосяжний ідеал жінки і дружини. Незважаючи на всі спроби Штольця виховати дружину Ольгу, вона залишалася для нього лише блідим відблиском ідеалу.

Отже, через зображення проблеми “старого” (патріархальної обломовщини, застою, породженого кріпосницькими відносинами, а також наближення до “природного” життя) та “нового”, контрастних персонажів (Обломов — Штольц, Обломов — Ольга), духовного становлення дворянського ліберала, що став типом загальнолюдського значення, через вплив обставин (обломовщини) на життєвий устрій Обломова, речовий світ, теорію “природної людини” й теорію виховання Ж.-Ж.Руссо, виховне значення художніх творів, ставлення до праці, використання фольклорного матеріалу, наявність автобіографічних моментів, кохання як засіб морального випробування героїв, сповідь героя, а також інші аспекти (дидактичні, сюжетні, філософські, психологічні, стильові) І.Гончаров звернувся в середині ХІХ ст. до жанру роману виховання, чим продовжив функціонування елементів просвітницької естетики, інтерпретуючи їх стосовно свого світорозуміння й особливостей поезики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бахтин М. Эстетика словесного творчества. – М., 1979.
2. Гейро А. Роман И.А.Гончарова “Обломов” // *Гончаров И. Обломов.* – Ленинград, 1987.
3. Гончаров И. Обломов: Роман у 4 частинах / Переклад з рос. С.Ковганюк. – К., 1982.
4. Гончаров И. Собр. соч.: В 8 т. – М., 1977-1980. – Т. 7.
5. Гончаров И. Собр. соч.: В 8 т. – М., 1977-1980. – Т. 8.
6. Звинячковский В. “А жаль того огня...” (Мифологеми в “Обломове” Гончарова) // *Русский язык и литература.* – 2002. – №4.
7. Злыгостева Н. “Странный человек” в русской литературе // *Литература в школе.* – 1990. – №6.
8. Кантор В. Долгий навик к сну (Размышления о романе И.А.Гончарова “Обломов”) // *Вопросы литературы.* – 1989. – №1.
9. Костюк Е. “Обломов” И.А.Гончарова на перекрестке мнений и сомнений // *Русский язык и литература.* – 2002. – №4.
10. Краснощечекова Е. Иван Александрович Гончаров: Мир творчества. – СПб., 1997.
11. Лоциц Ю. Гончаров. – М., 1986.
12. Мельник В. Философские мотивы в романе И.А.Гончарова “Обломов” (К вопросу о соотношении “социального” и “нравственного” в романе) // *Русская литература.* – 1982. – №3.
13. Недзвецкий В. Романы И.А.Гончарова. – 2-е изд. – М., 2000.
14. Няму А., Тарангул И. Традиция в славянских литературах XIX-XX вв.: Уч. пос.: В 3-х частях. – Черновцы, 2003. – Ч. 1.
15. Орнатская Т. “Обломок” ли Илья Ильич Обломов? (К истории интерпретации фамилии героя) // *Русская литература.* – 1991. – №4.
16. Притолок С. Жанрові особливості роману виховання. – Тернопіль, 2004.
17. Теория литературы: В 4 т. / Гл. ред. Ю.Б.Борев. – М., 2001. – Т. IV: Литературный процесс.
18. Тирген П. Обломов как человек-обломок // *Русская литература.* – 1990. – №3.

Тамара Солдатенко

Кандидат філологічних наук, доцент. У 1984 р. захистила кандидатську дисертацію “Поетика “білоруського циклу” Елізи Ожешко”. З 2003 р. працює на кафедрі української та зарубіжної літератури БДПУ.

БІБЛІЙНІ МОТИВИ В “БІЛОРУСЬКОМУ ЦИКЛІ” ЕЛІЗИ ОЖЕШКО

Стаття присвячена біблійним мотивам та алюзіям у творчості Е.Ожешко. Біблійні мотиви досліджуються на матеріалі окремих творів “білоруського циклу” польської письменниці (повість “Хам”, оповідання “Зимовий вечір”, роман “Над Німаном”).
Ключові слова: біблійні мотиви, алюзія, біблійна притча, монолог-сповідь, концентричність типів.

Tamara Soldatenko. Biblical motifs in the “Byelorussian cycle” by Eliza Orzeszkowa
This article offers insight into the biblical motifs and allusions typical of E.Orzeszkowa's oeuvre. Our analysis is based upon the short stories “Cham” and “Winter Evening” as well as on the novel “Above the Neman”.

Key words: biblical motifs, allusion, biblical parable, confessional monologue, concentricity of the types.

Еліза Ожешко (1841-1910) – одна з найвидатніших постатей польського літературного процесу кінця XIX – початку XX століття. За визначенням В.Фельдмана, вона була “символом цілого періоду літератури, цілого періоду польської культури” [3, 131]. Про непересічний талант, художню майстерність письменниці свідчить і той факт, що її двічі висували на Нобелівську премію (1905, 1909), а в 1906 р. вона була удостоєна нагороди ім. Ф.Кохмана. Творчість Е.Ожешко високо оцінив І.Франко, який в одному з листів до неї писав: “Ви являєтесь мені зіркою першої величини” [2, 121].

Вершиною творчості Е.Ожешко стали її твори на селянську тематику, так званий “білоруський цикл” (оповідання “Зимового вечора”, повісті “Хам” (1888), “Низини” (1883), “Дзюрдзі” (1884); роман (1886) “Над Німаном”).